

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 316.334.2

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД В СОЦІОЛОГІЇ ДО АНАЛІЗУ ТРАНЗИТИВНОЇ ЕКОНОМІКИ

Варга Н.І.

Ужгородський національний університет

У статті розглянуті основні наукові підходи до дослідження проблем транзитивної економіки, показано сучасний стан даного виду економічної діяльності, його динаміка і запропонована характеристика неформального сектору господарської діяльності з позицій методології інституціонального аналізу. Конструювання соціального простору українського Суспільства передбачає інституціоналізацію нових економічних, політичних та соціокультурних координат. Функціональна слабкість формальних інститутів створює сприятливі умови для активізації неформальної інституціоналізації, яка деколи може підривати або обмежувати порядок функціонування формальних інститутів.

Ключові слова: інституціоналізація, суспільство, транзитивна економіка, трансакційні витрати.

Постановка проблеми. Однією із важливих складових сучасних трансформаційних процесів являються інституційні зміни. Проте проблема їх осмислення залишається однією із найменш розроблених елементів неоінституційної теорії. Проблематика, пов'язана з особливостями функціонування соціальних інститутів, формування нових або інституціоналізація вже наявних соціальних практик, особливо в економічній сфері залишається мало вивченими. Адже саме інституціоналізація порядку, яка виступає однією із фундаментальних характеристик сучасного суспільства: «...включає сукупність взаємопов'язаних процесів: виникнення правил взаємодії, їх легітимація в культурних значеннях, інтерналізація когнітивних схем, створення організацій для підтримки стабільності і порядку» [1, с. 34].

Така багатогранність процесу інституціоналізації, породжує ряд дискусій по відношенню до концепту «інститут», «інституціоналізація», «інституційні практики».

Інституційні перетворення відбуваються без врахування сформованих в суспільстві інтересів, тому сформована система інститутів не в повній мірі враховує інтереси, реалізує свої функції, є досить нестійкою та малоєфективною. Конструювання соціального простору українського суспільства передбачає інституціоналізацію нових економічних, політичних і соціокультурних координат. Функціональна слабкість формальних інститутів створює сприятливі умови для активізації неформальної інституціоналізації, яка деколи може підривати або обмежувати порядок функціонування формальних інститутів. При цьому інституційна структура соціального простору в такій багатовимірній системі координат відіграє особливу роль, якщо, під інституційною структурою розуміти інституційне середовище із сформованою структурою взаємодії. Характер структуроутворення впливає на модель взаємодії, форму представлення і реалізацію інтересів в соціальному просторі. Все це ставить питання про зміни в самих соціальних інститутах під дією

різних факторів. Ці зміни можуть відбуватися на інституційному, організаційному та індивідуальному рівнях. «Принципово нове знання досягається не стільки через дослідження позитивних і звичайних станів об'єкта дослідження, скільки через те, що приводить до викривлення реальності. Тому вивчення деформованих і перетворених видів суспільної свідомості і соціальних практик взаємодії може привести до значних і вражаючих результатів» [2, с. 3-6].

Соціальні інститути, через які забезпечується визначеність, заданість, обумовленість людського буття, піддаються радикальні трансформації. І це стосується не одного-двох інститутів, але, як бачимо, самих інституційних основ життя і діяльності суспільства. Тому всі ці трансформації роблять глибинний вплив не тільки на умови і обставини, але і на саму сутність людського буття. Вивчаючи процеси інституціоналізації, ми будемо краще розуміти, який новий порядок функціонування інститутів, що закріплюється в нашій країні.

При чому поняття «інституціоналізація», «соціальний інститут» в даному випадку співвідносяться з поняттями «соціальні практики». Різні форми соціальних практик інституціоналізуються, стаючи стійкою базою розвитку суспільства, здійснюючи організуючий вплив на соціальне життя. Інші види соціальних практик формують девіантні, протесні, субкультурні або навіть контркультурні прояви соціальної активності. Тому соціальні практики сприяють формуванню нових соціальних інститутів, що дозволяє глибоко реагувати на соціальні зміни, отримувати новий досвід.

Саме тому актуальним стає з'ясування, що яким є механізм їх розвитку, відбір і зміна різних соціальних інститутів; яким чином вибирати ті або інші організаційні форми в залежності від характеру інституційного середовища; якими є особливості поведінки соціальних акторів в рамках різних соціальних практик» [3, с. 369-370].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Визначальним поняттям в порівняльних інституційних дослідженнях виступає поняття інституту, яке є одним із фундаментальних в соціології,

яку визначають як «науку про інститути, їх генезис і функціонування». До середини 19 ст. інститути вивчалися в основному в правовому полі і розглядалися як юридичні норми, регулятори. З кінця 19 ст. інститути включаються також в предмет західноєвропейської соціології. Засновником положень про інститути був Г. Спенсер, а далі Е. Дюркгейм, які розуміли під ними певні способи дій і суджень, що існують в суспільстві поза окремо взятим індивідом [4, с. 20].

На рубежі 19-20 ст. до вивчення інститутів підключилися економісти. Інституційна школа а економічних дослідженнях бере свій початок в американській інтелектуальній традиції, починаючи з Т. Веблена. До неї також відносять Дж. Комонса, Дж. М. Кларка, У. Мітчела, У. Гамільтона та інших [5, с. 20]. В рамках інституційної економіки, інститути розглядалися як приклади і норми поведінки, а також зразки мислення [6, с. 60-70], що впливають на вибір стратегій економічної поведінки, як доповнення до мотивації раціонального економічного вибору.

На відміну від «старих» інституціоналістів, економісти-неоінституціоналісти 1970-их років – О. Уільямсон, Р. Коуз, Д. Норт – надають поняттю інституту більш широке значення [7, с. 36], розглядаючи інститути в якості важливих факторів економічної взаємодії. Так, відповідно до визначення Д. Норта, інститути – це «правила гри» в суспільстві, які організують взаємовідносини між людьми і структурують стимули обміну у всіх сферах – політиці, соціальній сфері або економіці [8, с. 16]. Аналогічний підхід характерний для сучасних західних соціологів, які визначають інститут як «стійкий комплекс формальних і неформальних правил, принципів, норм і установок, що регулюють різні сфери людської діяльності» [9, с. 117]. При чому соціологи, на відміну від економістів, підкреслюють значення інституту для організації системи ролей, статусів, що формують соціальну систему суспільства.

Мета статті. Проаналізувати функціональну слабкість формальних інститутів, що створює сприятливі умови для активізації неформальної складової, яка деколи може підривати або обмежувати порядок функціонування формальних інститутів, і економіки зокрема.

Виклад основного матеріалу. При вивченні інститутів все більше уваги звертається на інститути з позицій глибинних механізмів їх функціонування, що зумовлюють закономірності розвитку суспільства і забезпечують їх цілісність.

Варто відмітити суттєві характеристики інституційного підходу, який розглядає інститути в «в змістовому наповненні, тобто вони просочені культурою і рутинною» суспільного буття [10]. Акцент робиться на аналізі «ролі традицій, культурних норм, менталітету і т.д. – всього того, що формує основи і переваги інституціоналізму» [11, с. 4-18], наповнюючи розуміння інституту глибоким соціологічним змістом. Саме інституціоналізм бере на озброєння такий важливий принцип, як єдності соціальних відносин та людської діяльності. Саме він системно проаналізованим В. Матусевичем при визначенні ним інституту як цілісного соціального утворення, породженого необхідністю зовнішньої (соціальної) регуляції взаємодії соціальних об'єктів, що переслідують певні інтереси,

які реалізуються за допомогою тих або інших нормативних (правові або моральні норми) і організаційних (різного роду офіційні заклади або громадською думкою) засобів [12, с. 43-56].

Соціальні інститути з точки зору інституціональної соціології – це свідомо врегульовані і організовані способи діяльності індивідів і груп, які відтворюють повторювальні і найбільш стійкі приклади поведінки, що передаються із покоління до покоління. Відповідно, соціальні інститути виконують функцію відтворення членів суспільства, соціалізації, виробництва і споживання, дотримання порядку і підтримання морального клімату. Соціальні інститути – це стійка, самовідновлююча взаємодія, яка забезпечує постійне задоволення життєво важливих потреб.

Саме неоінституціоналізм ґрунтується на принципі «методологічного індивідуалізму», який признає реально діючими учасниками соціального процесу не групи і організації, а індивідів. Інститути розглядаються за аналогією з діючими в спорті правилами гри. Вони задають систему позитивних і негативних стимулів, спрямовуючи поведінку людей, тим самим роблячи соціальне середовище більш впорядкованим.

До «суспільних правил гри» вони додають власні внутрішні обмеження індивідів. Значна частина соціальних інститутів (традицій, звичаїв, правових норм) покликана зменшувати негативні наслідки обмеженої раціональності, опортуністичної поведінки [13, с. 227-244].

В наукових дослідженнях підкреслюється роль інститутів як найбільш суттєвого елементу суспільних систем, тому варто добиратись до інституційного ядра сучасного суспільства, саме для того, щоб пояснити багатоманітність соціальних процесів в різних країнах, глибше осмислити історію і обґрунтувати, раціоналізувати перспективи суспільного розвитку конкретного середовища.

Можливо саме тому все частіше акцент робиться на тому, що інститут – це не тільки сукупність осіб і закладів, які обладнані матеріальними засобами, а і набір соціально орієнтованих стандартів поведінки в типових ситуаціях. По-друге, переорієнтація в сторону більш поглибленого вивчення інститутів, саме тут відбувається перехід від безпосереднього спостереження явищ суспільної діяльності до прихованих, внутрішніх сторін інститутів.

В найбільшій мірі це проявилось в сучасному розумінні поняття «інституту»: відмічається, що інститут «має на увазі можливість узагальнення абстрагованих із різноманітних дій людей найбільш істотних типів діяльності і соціальних відносин, шляхом співвідношення їх з фундаментальними цілями і потребами соціальної системи» [14, с. 158].

Тому доречним стає розгляд соціальних інститутів через їх дуалізм. З одного боку, інститути трактуються як «розроблені людьми обмеження, які структурують людську взаємодію» [8, с. 344], як соціальні організації, які «формалізують довгострокові рутинізовані схеми поведінки» індивідів [7, с. 37], як стійкі стереотипи індивідуальних дій – «рутини», як «соціально сконструйовані» відносини [14, с. 78]. В даному випадку увага концентрується на суб'єктивну сторону інститутів, на можливість їх цілеспрямованого формування. Особлива увага звертається також на пластичність інститутів, сконструйованих соціальними

акторами. Характерним прикладом є дослідження П. Бергера і Т. Лукмана. В своїй праці «Соціальне конструювання реальності», поняття інституту розглядається як «взаємна типізація узвичаєних дій акторами різного роду» [15, с. 92]. Хабітуалізація передбачає стабільну основу протікання людської діяльності на протязі більшої частини часу і створює основу процесів інституціоналізації.

Саме поняття хабітуалізації лягло в основу теорії інституційних досліджень, спрямованих на дослідження реальних практик соціального життя суспільства. Процеси хабітуалізації передують будь-якій інституціоналізації. Яка має місце саме там, де здійснюється взаємна типізація звичайних дій діями різного роду. Іншими словами будь-яка типізація є інститутом, за Б.І.Л. [15, с. 95]. Типізації узвичаєних дій, які формують інститути, завжди розділяються; вони доступні для розуміння всіх членів певної визначеної соціальної групи, і сам інститут робить типовими як індивідуальних діячів, так і індивідуальну діяльність. Крім того, інститути передбачають історичність та контроль. Інститути завжди мають історію, продуктом якої вони і являються. Неможливо адекватно зрозуміти інститут, не аналізуючи історичного процесу, в процесі якого він був створений. Крім того, уже завдяки тому факту їх існування контролюють людську поведінку, встановлюючи певні її зразки. Варто мати на увазі, що об'єктивність інституціоналізованого світу, створена індивідом, сконструйована об'єктивність [15, с. 102]. Прикладом можуть виступити стратегії зайнятості населення, поширення неформальних економік в умовах перехідного суспільства.

Основний зміст інститутів ґрунтується на соціальному визнанні цього інституту в якості «перманентного» вирішення «перманентної» проблеми даної спільноти. В багатьох випадках «стереотипний» характер інституційних значень і дій гарантує їх запам'ятовуваність. Процес їх інституціоналізації відбувається через процес рутинізації та тривіалізації як наших власних дій, так і дій інших людей.

З іншого боку, інститути відображають суспільну структуру, функціональну основу суспільств і являються «зовнішнім середовищем» для діючих акторів. При такому аналізі структурний контекст виступає більш значимим, ніж поведінковий, а інститути представляються як транс суб'єктні і трансоб'єктні універсалії [16, с. 103], що спрямовують поведінку більшості груп людей і організацій. З цієї точки зору інститути – це стійкі, що структурують суспільство зразки соціальних взаємодій. Іншими словами, інститути представляють собою глибинні, історично стійкі форми, які забезпечують відтворення соціальних зв'язків і відносин в різних типах суспільства.

В такому випадку акцент робиться на якість інститутів виступати важливим фактором природного відбору форм життя і людських відносин, адекватних до суспільного середовища. Це Б. Вебленом відмічено, що «еволюція суспільного устрою є процесом природного відбору соціальних інститутів...» [17, с. 200].

В даному випадку інститути розглядаються як «фіксовані системи» визначених і неминучих зв'язків між членами суспільства, які обумовлені саме зовнішніми умовами виживання суспіль-

ства. Інститути формують свого роду «простір силових ліній», які підтримують динамічну, історичну стійкість соціальних структур.

Очевидно, що інститути – це складні функціонально-диференційовані системи, які володіють різними складовими і елементами. В даному випадку увага концентрується на виявленні сталих складових інститутів, вияв історично стійких соціальних відносин. Базові інститути формують своєрідний базис суспільства, задаючи найбільш загальні характеристики соціальних ситуацій, визначають спрямованість колективних та індивідуальних людських дій. При чому вони формуються історично, в ході взаємодії із умовами зовнішнього середовища. Вони представляють собою стійко закріплені «соціальні технології», які визначають характер подальшого розвитку суспільства.

Саме інститути визначають і обмежують набір альтернатив, якими володіє кожна людина. Інститути включають всі форми обмежень, створених людьми для того, щоб надати певну структурованість людським взаємовідносинам. При чому, як відмічає, Д. Норт, вони можуть бути як формальними, так і неформальними. Інститути можуть бути продуктом свідомого людського замислу – такі, наприклад, як Конституції, закони, або просто історично сформованими норми поведінки.

Позитивним моментом багатьох визначень соціального інституту виступає визнання того, що він представляє собою певне формоутворення, яке з однієї сторони є стійким, а з іншої – піддається історичним змінам і корегуванню, що покликане організувати і регулювати діяльність людей як представників різних соціальних утворень. Соціальні інститути, в якості регуляторів процесів взаємодій і залежностей, спрямовані сприяти задоволенню матеріальних, духовних, особистих і суспільних потреб в конкретно-історичних умовах функціонування.

Інституційний підхід передбачає більш спрощене, більш реалістичне пояснення поведінки людей особливо в економічній сфері. Саме в цьому плані він більш близький до соціокультурного напрямку, особливо щодо функціонування неформальних інститутів. За визначенням Дж. Ходжсона, «найбільш важливою характеристикою інституціоналізму є ідея, що індивід соціально і інституційно залежний..., формується під впливом культурних та інституційних умов» [18].

Знаходячись під впливом нової інституціональної економічної теорії, саме економісоціологи прагнуть виробити своє власне розуміння інститутів не як абстрактних систем або ідеальних стандартів поведінки, а як формальних і неформальних правил, «які регулюють практики щоденної діяльності і підтримуються ними» [19, с. 157-209].

Ми солідарні з тим, інститути одночасно обмежують і стимулюють щоденну діяльність і носять визначення як *правила поведінки і способи підтримки цих правил*. Попри те, варто виділити важливий момент, що інститути фіксують типові елементи діяльності, пов'язаних з дотриманням або недотриманням правил. В такому розумінні інститути формують не жорсткий каркас, а лабільну підтримуючу структуру, що може змінюватися під впливом практичної діяльності. Інститути також включають типові способи заповнення цієї структури, що ще більш тісніше пов'язано

з їх практиками щоденної діяльності. Загальною основою до існування всієї сукупності визначень інститутів є поняття «соціальна взаємодія». Ми будемо притримуватися думки, що функціонування або утворення будь якого інституту пов'язано зі соціальною взаємодією або взаємовідносинами між людьми. Це означає той факт, що вихідною ознакою (елементом), без якого неможливо досліджувати поняття інституту, є наявність суспільних зв'язків, взаємозалежностей, взаємодії між людьми. Адже інститути виникають в процесі соціальних взаємодій, сам інститут представляє собою взаємодію, і результатом функціонування також виступає взаємодія.

Висновки і пропозиції. Таким чином, інституційний підхід при аналізі економічних процесів виступає як нормативно-поведінковий (нормативно-дієвий) підхід до аналізу інститутів, під яким розуміється сукупність правил і норм, за допомогою яких будуються соціальні відносини і реалізується поведінка людей. Особливу значимість

набуває інституційний підхід при аналізі трансформаційних економік, в яких щоденні практики господарських суб'єктів опиняються під впливом різних інституційних змін, які можуть розглядатись з позицій деінституціоналізації, реінституціоналізації або просто інституціоналізації, тобто становлення нових соціальних інститутів. Їх виникнення обумовлено об'єктивними потребами соціуму в регуляції особливо важливих соціальних сфер і відносин суспільного життя. При формуванні інституту відбувається узагальнення певного виду суспільних відносин і взаємодій. Таким чином, соціальні інститути з погляду інституційної соціології, передбачають свідомо врегульовану і організовану форму діяльності сукупності людей, відтворення повторювальних і найбільш стійких форм і прикладів поведінки, звичок, традицій, що транслиуються з покоління до покоління. Кожен соціальний інститут, який починає входити в певну соціальну структуру, організовується для виконання певних суспільно значимих цілей та функцій.

Список літератури:

1. Ballard L. V. Social Institutions. NY. – L., 1936.
2. Тощенко Ж. Т. Теоретические и прикладные проблемы исследования новых явлений в общественном сознании и социальной практике / Ж. Т. Тощенко // Социологические исследования. – 2010. – № 7. – С. 3-6.
3. Лапин Н. И. Началась институционализация нового социального порядка – какого? // Куда пришла Россия? Итоги социетальной трансформации / под общ. ред. Т. И. Заславской. – М., 2003. – С. 369-370.
4. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм – М., 1995. – С. 20.
5. International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968 – P. 462-67.
6. Іващенко О. Новий інституціоналізм в економічній соціології / О. Іващенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 1. – С. 60-70.
7. Ходжсон Дж. Экономическая теория и институты. Манфест современной институциональной теории / Дж. Ходжсон – М.: Дело, 2003. – 464 с.
8. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт – Перевод с английского А. Н. Нестеренко. – Фонд экономической книги «Начала». – М.: 1997. – 180 с.
9. Современная западная социология. – М.: 1990. – С. 117.
10. Нуреев Р. М. Институционализм: вчера, сегодня, завтра // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и селевому анализу. – М., 2002. – С. 4-18.
11. Матусевич В. Социальный институт: функция, генезис, структура // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2004. – С. 43-56.
12. Петрушина Т. О. Социально-экономическое поведение населения Украины в условиях институциональных перемен. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2008. – 544 с.
13. Российская социологическая энциклопедия. – под ред. Г. В. Осипова. – М.: 1998. – С. 158.
14. Грановеттер М. Экономические институты как социальные конструкты: рамки анализа // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Т. 7. – С. 78.
15. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995.
16. Ананьин О. И. Структура экономико-теоретического знания. – М.: Наука, 2005.
17. Веблен Т. Теория праздного класна. – М.: Прогресс, 1984.
18. Ходжсон Дж. Какова сущность институциональной экономической теории? – Интернет: ie.boom.ru
19. Радаев В. Новый институциональный поход и деформализация правил в российской экономике // Экономическая социология: Новые подходы к институциональному и сетевому анализу. – М., 2002. – С. 157-209.

Варга Н.И.

Ужгородский национальный университет

ИНСТИТУЦИОННЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ТРАНЗИТИВНОЙ ЭКОНОМИКИ

Аннотация

В статье рассмотрены основные научные подходы к исследованию проблем транзитивной экономики, показано современное состояние данного вида экономической деятельности, его динамика и предложена характеристика неформального сектора хозяйственной деятельности с позиций методологии институционального анализа. Конструирование социального пространства украинского общества предусматривает институционализацию новых экономических, политических и социокультурных координат. Функциональная слабость формальных институтов создает благоприятные условия для активизации неформальной институционализации, которая порой может подрывать или ограничивать порядок функционирования формальных институтов.

Ключевые слова: институционализм, транзитивная экономика, государственное регулирование, трансакционные издержки.

Varha N.I.

Uzhgorod National University

INSTITUTIONAL APPROACH TO THE ANALYSIS OF TRANSITIVE ECONOMY

Summary

The article deals with main scientific approaches to the study of the problems of transitive economy, shows the current state of economic activity, its dynamics and characteristics of informal sector of economic activity from the viewpoint of the methodology of institutional analysis. Construction of the social space of Ukrainian society predetermines the institutionalization of new economic, political and cultural coordinates. Functional weakness of formal institutions creates favorable conditions for the intensification of informal institutionalization, which can sometimes undermine or limit the order of functioning of formal institutions.

Keywords: institutionalism, transitive economy, government regulation, transaction outgoings.